

3821

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Accnr. 3821, E. Lundbäck, Nb

3821

KUNGL. UNIVERSITETETS BIBLIOTEK

UPPSALA

Landsmålsarkivet

Norrbotten

Nederkalix sn

3821

Lundbäck, Ernst. 1931.

ULMA:s frigel. 19 Nödbröd.

1 + 18 H. 43



Ord och uttryck i nederkalisområdet  
rörande vädbröd.

Landsmålsarkivet Uppsala 3821  
E. Lundbäck 1931. NEDERKALIX  
NB.

Fagl. 19

Meddelare: Johanna Bergström, född 1843 i Käsby,  
sedan 1865 bosatt i Ytterbyn.

Lena Nyman, född 1843 i Ytterbyn  
och bosatt där sedan födsken.

L. O. Löderlund, född i Ryssbält 1867, bo-  
satt i Ytterbyn sedan 1882.

Matilda Wennström, född 1862 i Ryssbält,  
sedan 1878 bosatt i Ytterbyn.

Nödbröd och nödfoder.

I Inledande frågor.

För att beteckna miss-  
växtas användes i nkm. orden öuör  
(-e; -, -a) n. 'oar', swä(g)ör n. 'svagar'  
frästör n. 'frootar', tärör n. 'torrar' och  
sjsrnör n. 'skinär'. När säden tidigt på som-  
mareu blir gul och förtorkad på grund av  
bristande nederbörd, säges ikern 'skina av',  
sjsin ö (sjsin, sjsint, sjsrnt 'skina').



därav namnet "skinär" på ett år, då grödan blir dålig på grund av torka. Lärskilt svära missväxtar kallades storsväggjör n. "storsvagar". Även uttrycket 3 klent för 'ett klent år' finnes. göjör n. användes för att beteckna år, då skörden var bättre

Efter de stora nödåren 1867-1869 uppfördes i närheten av Nederkalix kyrka två magasin, vari såd sparades från godår till svagar. Dessa magasin voro byggda för socknens räkning och kallades därför 'socknemagasin', söcken magasin (-e; -, -a) n. Om någon på våren sågnade utsäde, kunde han från socknemagasinen få låna, vad han behövde. På hösten betalade han <sup>igen</sup> lånet med den såd, som växt på hans åkrar under sommaren, varvid även en låg ränta beräknades. Endast i yttersta nöd-



fall utlånades såd till mat. Förvaltningen av den magasinerade säden sköttes av en därtill utsedd föreståndare.

Lockenmagasinens verksamhet upphörde icke förrän under krigstiden, då den sista resten av den lagrade säden såldes. Magasinen revos på 1930-talet.

Såsom utdrygningsmedel eller ersättning för mjöl har i Nederkalix använts bark av tall, agnar, halv<sup>skägg</sup>slav, reumossa och "missmekäglor", missmjöset (-fseglor; -el. -ku, -ken) f. "missmekägla" (se sid. 14.)

Det var endast under missväxtår, som dylika utdrygningsmedel användes. Agnar brukade man dock även under goda år blanda med säden den säd, som var avsedd att matas till "brödmjöl". År 1869 torde vara det sista år, då man i "sjöby-

\* "brödmjöl".  
mjöl avsett  
till bröd.



arna tog bark till människoföda. I skogsbyarna  
torde barkbröd ha ätits ännu på 1870-talet.

Målets uttryck för nödfoder är  
'tvångsfoder', *tvångsföer* (-e; u. pl.) n.

Kreaturens utsvultna tillstånd  
betecknades med att de voro *tomma*, *tom*  
'tom' eller att de voro så svaga, att de "ej  
orkade bära rumporna", de *wärke at*  
*bera rōumpen*. [*wärk*, *wärke*, *wärke*  
'orka'; *bära*, *bar* (*bör* el. *büru*), *bür*  
'bära'; *rōump* (*rōumpa*; - el. *rōumpe*,  
*rōumpen*) f. "rumpa"]. Man sade ännu,  
att "de hade skräsjuka", de har *skrōa-*  
*siuka*. [*hå*, *hår*, *hivz* 'hava'; *siuk*  
(*siuka*; - el. *siuku*, *siuken*) f. 'sjuka'].  
"Skräsjukan" yttrade sig däri, att kreaturen  
fingo stora sår på benen och på sidorna.  
Korna voro så svältfödda, att man fick



lyfta dem upp på benen med en stör, då de skulle mjälkas. Ofta kunde de inte mjälka något alls på grund av sitt utsvultna tillstånd.

Till att utdryga kreatursfodret användes löv, mossor, lav, enris, lingon och blåbärsris, grauris, rönnbär och enbär samt spillning efter människor.

## II. Bark.

Till människoföda tog man endast tallbark. Bark insamlades ej till föder åt kreaturen.

Björkbark användes till taktäckning och till färgning av garv. Innerbarken innehöll ett slags färgämne. Granbark och sälgbark tog man för garvning av läder och albark för färgning av nät. Att färga nät kallades att



"läla", lät, läte, läte.

Tallbarken, som användes till människoföda, tog man på vintern. Bark för andra ändamål togs på våren vid savningstiden. Saven kallas sav (-en; n.pl.) m. Att träden sava uttryckes med "det löper", he lät (lät, läpt, läpt 'löpa') eller "det savar", he söva (söva / so.). Att barken 'släpper' uttryckes med barken slät. [bark (-en; n.pl.) m. 'bark'; slät, släpt, släpt 'släppa'].

Ytterbarken kallades ötansbark m. "utanpåbark", grönbark m. "grovbark" eller flar (flar; n.pl.) 'flar', äv. flaur "flär". Innerbarken kallades inansbark m. 'innerbark'.



III. Barkens insamling och behandling.

Slät bark kallades slät bark m. 'slätbark' och skroolig, grov bark rävalbark m. "roffelbark". Om namn på yttre- och innerbark se sid. 6!

Till barktälkten gick man var för sig från de olika hushållen. Barken bogs var som helst, där lämplig skog fanns. Far och en ansåg sig ha rättighet att ta bark och hugga ved, var man ville. Man frågade sig, vem som "gett tallarna vatten att dricka". På den frågan gav man det svar, att det var Gud, som hade vattnat tallarna, och <sup>dä</sup> ansåg man också alla hade lika rättighet till dem, eftersom ingen haft något särskilt besvär med deras "odling".

Av ett ordinarie träd kunde



man utvinna 2 ä 3 kg. barkmjöl. Man beräknade, att för varje person behövdes för ett år bark från ung. 50 stockar.

Plåta och kvisterna, kädrika tallar, som ej voro för frodvästa, ansågos lämpligast till barktäkt. Öytliga tallar kallades "gortallar", *gortäl* (-u; -el.-u, -an) m. "gortall". [*gar* (-e; u. pl.) = kända, var m. m]. Tallarna fälldes med yxa och kvistads. Därefter "skalade" man av dem med barkkniv, sköka *tälan*, "skala tallar". [*sköka* 1 sv.; *täl* (-u; *täl* el. *täl* u, *täl* an) m. 'fall']. Först avlägsnades yttre barken, och sedan skalade man bort innerbarken i långa remsor, som kunde bli en fann långa eller mer. 'Barkkniven', *barkknärv* (-en; -el.-u, -an) m., hade ett stort, något böjt blad, försedd med handtag i vardera



ändan. De avbarkade stammarna användes till ved och byggnadskimmer.

Barken samlades i en skrinna och kördes omedelbart hem, där den lades till en hög, en s. k. 'barkhop', bärkhöyp (-en; -el. -u, -an) m.

Sedan barken förslats hem till gården, bräckades barkremsorna till stycken av ung. 1 fots längd, varefter barken torkades i bakugnen. Torkningen varade en natt.

#### IV. Barkmjöl och barkgryn.

Sedan barken torkats i bakugnen, maldes den till mjöl på 'handkvarn', hänkwån (-a; -el. -u, -en) f. eller 'skvåtkvarn', skwåtkwån f. Det mjöl man därvid fick kallades 'barkmjöl', bärkm<sub>i</sub>l (-e; u. pl.). Barkmjöl, som var avsett att bakas till bröd maldes finare, men det som



var avsett till gröt eller välling krossades  
 blott till ett slags fint gryn, som kallades  
 gr̄ipum̄ē n. "gröpt mjöl". Barkmjölet  
 lades ibland i vatten för att "vattudragas".  
 (se v̄tudr̄o, -dr̄ou, -dr̄ä "vattudraga").  
 "Vattudragningen" skedde i stora kar, och  
 ansåg att bortaga "kådsmalet" i barkmjölet.  
 Mjölet fick ligga i vattnet i två dygn. Efter  
 första dygnet hälldes det gamla vattnet ur och  
 ersattes med nytt. Samtidigt ansågs "vattudrag-  
 ningen" bortaga det mesta av barkens närings-  
 värde, varför den ej var så vanlig. Oftast be-  
 hände man av barkmjölet, utan att det först  
 "vattudragits".

Kgentligt barkgryn har icke tillver-  
 kats i Nederkalix.

ḡar̄ksm̄äk (-en; u.pl.) "gorksmak".

gar̄k (-en; u.pl.) "gork" = kåda.



V. Barkbröd.

Målet har endast en benämning på bröd, bakat av barkmjöl, nämligen barkbrö (-re; -, -ra) n. 'barkbröd'. Det bakades något tjockare än lunnbröd ungefär som "kladdor" (Se "Brödet och dess tillredning", sid. 43 !) Bröd av enbart bark torde ej ha förekommit. Barkmjölet blandades med en smula rågmjöl eller kornmjöl, för att det skulle hålla ihop vid gräddningen. Kören potatis tillattes. Degen stöptes i kallt vatten och saltades, men jästades icke.

~~Bark~~ Då man var alldeles utan bröd i huset, gjorde man små kakor av barkmjölsdegen och gräddade dem på glöden. Sådana kakor kallades "glödkakor", g<sup>l</sup>ö<sup>d</sup>k<sup>a</sup>k<sup>o</sup>r (-; -r, -rn) f. 'glödkaka'.

Barkbrödets näringsvärde an-



sågs vara minimalt. Man "bidde" ej på det.  
 (bår, bår\_d, bår\_f "bida"). Man blev "matt  
 och svag i benen", sjukdomar härjade, och  
 folk dog som gräs" (L.O. Löderlund). Man blev  
 vidare "ärig", åra, av att äta barkbröd,  
 d.v.s. man fordrade mycket mat.

VI. Bröd av andra nödbrödsämnen än  
 bark.

Under missväxtåren var det även  
 vanligt att blanda agnar eller harkad halur  
 med mälden, varefter alltsammans samman-  
 maldes. Bröd av korn och agnar kallades  
 ågenbrö<sup>+ 'agnbröd'</sup> n. och bröd av korn och halur,  
 høl<sup>m</sup>brö<sup>x</sup> n. 'halubröd'. I Pysstålk var det  
 vanligt, att även under år med normal skörd  
 blanda 1 "skölja" agnar med 3 ä 4 tunnor korn.  
 Agnbröd och halubröd blev mycket torrt och  
 fordrade mycket vatten.

↳ "Skölja" =  
 flätad spjät-  
 korg.



Nedfallna *ax* plockades omsorgsfullt upp från åkrarna och bundes ihop till "vippor", *väpp* (*väppa*; - el. *väppu*, *väppen*) f. "vippa". De tvärsittande stråna flätades ibland ihop, och "vippan" fick då namnet "axbrusa", *äksbröäs* (-a; - el. -u, -en) f. Sedan "vipporna" och "axbrusorna" torkats under kökstaket, avlägsnades stråna, och ~~det~~ de hela *axen* blandades med det tröskade kornet, som sedan maldes till mjöl.

Som utdrygningsmedel till mjöl användes även kokad och mosad potatis, vilket ännu förekommer ifråga om potatisbrödet.

Till utdrygning av mjöl användes också skägglav [*lav* (-e; u. pl.) u. eller grän*lav* u., "gränlav"] och 'reumossa', *rëumösa* (-u; u. pl.) m. Skägglaven insamlades med 'lavkniv', *lävknäiv* (-en; - el. -u, -an) m. Denna utgjordes av en avbruten *tie*, fastsatt på en lång stång.



Rennossan plockades med händerna och lades  
i s. k. mosskistor, mosaggärst (-a, -el.-u,  
-an) f. 'mosskista' (Se Löv- och mosstäkt sid. 10!)  
Mosskistorerna köptes hem från skogen först  
på vintern.

Lav och massa rengjordes från  
jord och skräp genom tvättning och torrades  
därefter i bakugnen eller i bastun. Sedan  
blandades laven eller mossan med horn  
och maldes till mjöl. Bröd av dyl. mjöl  
kallades lavbröu n. 'lavbröd' eller mosabröu n.  
'mossbröd'. Mjölet kallades lavmjöl (li, u. pl.) n.  
'lavmjöl'. Lavmjöl användes även till smält-  
ning av välling och gröt.

Frukterna av vissa s. k. "miss-  
mekäglor" (se sid. 3!) maldes även till mjöl.

Kuligt uppgift av L. O. Löderlund  
i Nyttelbyn skall man ha försökt att baka



bröd av sägspan, men det var omöjligt att äta det.

VII. Andra nödtidsanrättningar än bröd.

Av bärnjöl kokades även välling och gröt, bärkvälry (-en; -el.-u, -an) m. "barkvälling" och bärkgröt (-n; -el.-u, -an) m. "barkgröt." Bärnjölet blandades därvid med en smula rågnjöl eller kornmjöl. Vällingen och gröten kokades på vatten eller mjölk.

En annan nödtidsanrättning var ett slags soppa, tillredd av fiskspad och kornmjöl. Den tillagades endast på helgdagarna, och räknades sålunda som helgdagsmat. Soppan kokades även på "laxresa", l<sup>ä</sup>ts-r<sup>ä</sup>s (-a; -el.-u, -en) f. (laxresa = laxens inmanmäte, som uttages vid reusningen), och börs-tingsmage samt gälarna av lax och börs-ting (börs-ting = laxöring). Nederkalismålet uttryck



<sup>för</sup>gälar är gjan (-a; gjän el. gjänu, gjänen) f.  
"gan". "gan" äsyftar hela gälpartiet hos fisken.

VIII.

Nödfoderämnen.

Ät getterna och fåren  
gav man ärskött av unga fallar s. k.  
"fallstruntar", ~~so~~ fällstränt (-n; - el. -u; -an) m.  
"fallstrunt". De änga även gnaga barken  
av "aspklabbar", äspkläb (-n; - el. -u; -an) m.  
"aspklabb".

Även curis insamlades säson hjälpfoder. Det kokades i ladugårdsgrytan, varefter lagen och riset gavs åt kreaturen, sedan de grövsta kvistarna först avstrukits med handen och avlägsnats. Av enbär, som också insamlades, fick man en god lag, av vilken <sup>korva</sup> ansågos bli härsläta och vackra.

Rönnbär kokades, och lagen av



den ansågs särskilt mjälkdrivande.

Granis hackades och kokades i ladugårdsgrytan och gavs därefter åt kreaturen. Granis kallas i ukm. "dorg", därz (därje; u. pl.).

På hösten räfsade man ihop visset löv, 'fallöv', fälöv (-a; u. pl.) och använde det som foder. Det kokades enbart eller tillsammans med andra nödfoderämnena. Fallövet räknades speciellt som nödfoder.

Även skägglav och reumossa insamlades till foder. Skägglaven samlades på vintern, då man högg ved. Ibland förde man hem laviga kvistar till gården och gav dem som de voro åt fårna eller getterna. Lav och mossa kokades tillsammans med spillning efter mävriskor. Man fick därvid en vällingliknande massa, som korna med be-



gärlighet sörplockade i sig. Den ansågs befordrande för mjölkningen.

Om man hade särskilt ont om foder på våren, insamlade man lingonris för att ge åt kreaturen. Ibland måste man t. o. m. tillgripa sängkallaren, för att ej kreaturen skulle svälta ihjäl.

Löv insamlades naturligtvis varje år, men det räknades ej som nödfoder. Även i våra dagar förekommer lövtäkt i ganska stor utsträckning.